

PROJEKT

herbu, flagi i pieczęci

Gminy Choczeń

Opracowanie historyczne: Tomasz Wąsik
Koncepcja heraldyczna i opracowanie graficzne: Krzysztof Dorcz

Luty/kwiecień 2011 r.
(I projekt — luty/kwiecień 2008 r., II projekt — lipiec 2009 r.)

I. Dzieje i przynależność administracyjna Gminy Chocień.

Gmina Chocień położona jest w południowej części województwa kujawsko-pomorskiego, w centrum powiatu włocławskiego, ok. 20 kilometrów na południe od Włocławka. Gmina graniczy od północy z gminą Włocławek, od zachodu – gminami Lubraniec i Boniewo, od południa – gminami Chodecz i Lubień Kujawski, od wschodu – gminą Kowal. W jej granicach leży 39 miejscowości, w tym 26 sołectw: Bodzanowo, Bodzanówek, Borzymie, Borzymowice, Chocień, Czerniewice, Filipki, Gajówka, Grabówka, Janowo, Jarantowice, Jerzewo, Krukowo, Księża Kępka, Kuźnice, Lijewo, Lutobórz, Ługowiska, Łopatki, Nakonowo Stare, Niemojewo, Nowa Wola, Olganowo, Siewiersk, Skibice, Stefanowo, Szatki, Szczytno, Szczutkowo, Śmiłowice, Śmiłowice Pustki, Świerkowo, Wichrowice, Wilkowice, Wilkowiczki, Wola Nakonowska, Zakrzewek, Zapust, Ząbin⁵. Ogólna powierzchnia Gminy wynosi 99,68 km², co stanowi 6,77 % powierzchni powiatu włocławskiego, zaś liczba ludności według danych z 2008 r. – blisko 8000 osób⁶.

Pod względem geograficznym Gmina Chocień rozciąga się na obszarze Pojezierza Wielkopolsko-Kujawskiego, natomiast pod względem geomorfologicznym leży na obszarze Wysoczyzny Kujawskiej. Głównym ciekim wodnym jest rzeka Lubieńka przepływająca przez centralne tereny Gminy. Drugim ciekim jest rzeka Chodeczka, której środkowy odcinek biegnie wzdłuż zachodniej granicy Gminy. Ważnym elementem hydrograficznym Gminy Chocień są jeziora – ich łączna powierzchnia wynosi 343 ha. Największym z nich jest położone w zachodniej części Gminy Jezioro Borzymowskie, którego powierzchnia wynosi 175 ha. Poza tym na terenie Gminy znajdują się jeziora: Krukowskie, Ługowskie (zwane też Szczytnowskim), Szczutkowskie i Lutoborskie (razem: 168 ha). Lasy zajmują zaledwie 2 % ogółu powierzchni gminy (196 ha). Tworzą one trzy kompleksy: Szczutkowo I i II, Jarantowice i Wilkowiczki. Gmina posiada charakter wybitnie rolniczy, dzięki gruntom ornym wysokiej klasy (czarne ziemie, gleby płowe i brunatne), które stanowią ponad 89% wszystkich arealów ornich. Zachodnia część Gminy charakteryzuje się wysokimi walorami przyrodniczo-krajobrazowymi, tworzącymi warunki do rozwoju różnych form wypoczynku i turystyki. Malowniczy krajobraz tworzy tutaj dolina rzeki Chodeczki wraz z zespołem jezior Borzymowskiego, Krukowskiego i Ługowskiego. Tereny te stanowią rejon koncentracji zabudowy letniskowej o charakterze rekreacyjno-wypoczynkowym oraz dysponują dobrymi warunkami do rozwoju agroturystyki⁷.

Gmina jako ośrodek podziału administracyjnego i samorządu terytorialnego została wprowadzona w Polsce w okresie Księstwa Warszawskiego na mocy dekretu królewskiego z dnia 23 lutego 1809 r. Według tego aktu na czele gminy wiejskiej stał wójt, powoływany na to stanowisko przez prefekta (najczęściej spośród dziedziców), którego obowiązki obejmowały czynności administracyjne i porządkowe. Gmina wiejska, na podstawie wyżej wymienionego zarządzenia otrzymywała także tzw. radę wiejską, która dysponowała ograniczonymi uprawnieniami samorządowymi. Wójtowie, w odróżnieniu od pozostałych urzędników publicznych, nie pobierali pensji⁸.

W okresie Królestwa Polskiego gminy pełniły funkcję podstawowych jednostek podziału administracyjnego. Tworzono je w oparciu o dobra ziemskie pozostające w rękach prywatnych

⁵ Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, Warszawa 1998, s. 53; Katalog miejscowości województwa kujawsko-pomorskiego. Podział terytorialny z dnia 01.01.1999, Bydgoszcz 1999, s. 17.

⁶ Województwo kujawsko-pomorskie 2009 – Podregiony, Powiaty, Gminy, oprac. zb., Bydgoszcz 2009, s. 103; Powiaty i gminy w województwie kujawsko-pomorskim w 2008 r. Sytuacja społeczno-gospodarcza w okresie programowania 2007-2013, oprac. zb., Bydgoszcz 2010, s. 221.

⁷ Strategia rozwoju gminy Chocień, pod red. Z. Brendy, Włocławek 2004 (mps), s. 4; Województwo Kujawsko-Pomorskie 2010 – Podregiony, Powiaty, Gminy, oprac. zb., Bydgoszcz 2010, passim.

⁸ M. Kallas, Historia ustroju Polski X-XX w., Warszawa 1996, s. 212; tenże, Ustrój konstytucyjny Księstwa Warszawskiego, „Przegląd Sejmowy”, 5(82)/2007, s. 26.

oraz rządowe. W dobrach rządowych urząd wójta sprawowali naddzierżawcy, którzy najczęściej opłacali zastępców, natomiast w dobrach prywatnych funkcję tę piastowali ich właściciele, podobnie zatrudniający do administrowania gminą odpowiednio przygotowanych urzędników. Konstytucja Królestwa Polskiego nie ustanawiała zasad nowoczesnego samorządu terytorialnego. Jego namiastką były rady wojewódzkie, których członkowie pochodzili z wyboru, dokonywanego m. in. przez zgromadzenia gminne. Ta ograniczona w formie samorządność funkcjonowała jedynie w okresie konstytucyjnym Królestwa Polskiego. Przywrócenie zasad samorządu terytorialnego w Królestwie Polskim nastąpiło z inicjatywy Aleksandra Wielopolskiego w 1861 r. W tymże roku przeprowadzono wybory do rad gminnych, będących organami samorządowymi. Rozpoczęta reforma samorządowa została zarzucona przez władze rosyjskie po upadku powstania styczniowego. Nowy ustrój gminy wiejskiej wprowadzony został na mocy ukazów carskich z 19 lutego / 1 marca 1864 r. i 2 marca 1867 r. W myśl nowych zasad gmina jako jednostka administracyjna obejmowała pewną liczbę wsi (gromad), terenów dworskich i osad. Władzę wykonawczą w gminie sprawował wójt z ławnikami wybieranymi przez zebrania gminne, a w gromadzie – wybierany na zebraniu gromadzkim sołtys, pełniący funkcję pomocnika wójta. Zebrania gminne, będące organami samorządowymi, podejmowały uchwały w sprawach gminy, dokonywały wyboru urzędników gminnych, w tym sądowych⁹.

Uchwalona w dniu 17 marca 1921 r. Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej jako najniższy szczebel jednostek podziału administracyjnego państwa wprowadziła gminy miejskie i wiejskie, będące równocześnie jednostkami samorządu terytorialnego. Stan ten potwierdzany był w kolejnych aktach normatywnych z 1928 i 1933 r. Od 1933 r. gminy zbiorowe składały się z gromad i osad. Gromadzkim organem uchwałodawczym była rada lub zebrania gromadzkie, a wykonawczym – sołtys. Organem uchwałodawczym gminy była rada gminy, zaś wykonawczym – zarząd gminy składający się z wójta i ławników¹⁰. Po zakończeniu II wojny światowej został przywrócony system organów administracji rządowej i samorządowej funkcjonujący do 1939 r. wraz z trójstopniowym podziałem na województwa, powiaty i gminy. W 1950 r. na mocy *Ustawy o terenowych organach jednolitej władzy państwowej* z 20 marca tego roku, nastąpiła likwidacja samorządu terytorialnego, w tym gminnego. W 1954 r. na mocy *Ustawy o reformie podziału administracyjnego wsi i powołaniu gromadzkich rad narodowych* z 25 września tego roku, zniesiono gminy zastępując je gromadami. Ponowna zmiana miała miejsce w 1972 r. kiedy to na miejsce gromad przywrócono gminy. W 1975 r. na mocy *Ustawy o dwustopniowym podziale administracyjnym państwa* wprowadzony został podział na województwa i gminy. Kolejna zmiana w systemie samorządu terytorialnego nastąpiła na mocy *Ustawy o samorządzie terytorialnym* z dnia 8 marca 1990 r., dającej mieszkańcom miast i wsi prawo tworzenia wspólnot samorządowych¹¹.

Terytorium obecnej Gminy Chocień od wczesnego średniowiecza było związane z Kujawami i powstałym pod koniec XII w. księstwem kujawskim. W okresie rozbicia dzielnicowego (1138-1320) miał miejsce proces, w wyniku którego ukształtował się wewnętrzny podział administracyjny Kujaw. Przetrwał on w swej podstawowej formie do czasów współczesnych. W tym też okresie należy umiejscowić genezę dzisiejszych powiatów kujawskich, które wyrosły na bazie wcześniej istniejących kasztelanii. W średniowieczu terytorium dzisiejszej Gminy Chocień leżało w granicach kasztelanii brzeskiej, a następnie do

⁹ M. Kallas, *Historia ustroju ...*, s. 239-242.

¹⁰ Tamże, s. 331-333, 338-340.

¹¹ Tamże, s. 419-424.

końca okresu przedrozbiorowego, w powiecie i województwie brzesko-kujawskim¹². Ważne informacje natury gospodarczej dla terenu Gminy Chocień dostarczają zachowane dokumenty z XVII, XVIII i XIX w. Wymieniają one m.in. siedem wsi w których znajdowały się młyny. Były to: Wilkowice (1785 i 1857)¹³, Wilkowiczki (1634)¹⁴, Borzymowice (1634), Nakonowo Stare (1634 i 1662), Szczytno (1634), Śmiłowice (1634, 1662 i 1674)¹⁵. W przypadku wsi Kuźnice odnotowano młyn wodny z kołem w dokumentach z 1489 r.¹⁶

Po II rozbiore w 1793 r. obszar Gminy, podobnie jak powiat brzesko-kujawski, znalazł się w zaborze pruskim, w departamencie łączyckim, a następnie piotrkowskim, w utworzonej wówczas Prowincji Prusy Południowe (Südpreussen)¹⁷.

Wybuch powstania 1794 r. w zaborze pruskim nastąpił na obszarze dzisiejszej Gminy. Wydarzenie to poprzedził wydany w dniu 10 czerwca rozkaz Tadeusza Kościuszki, w którym Naczelnik zezwolił regularnemu wojsku polskiemu na przekroczenie granicy pruskiej. W dwa dni później Rada Najwyższa Narodowa opublikowała odezwę *Do obywatelów prowincji wielkopolskiej*, w której unieważniała rozbiory Polski i wzywała Wielkopolan do powstania. Powstanie rozpoczęło się w dniu 20 sierpnia w Śmiłowicach. Na apel starosty Antoniego Prusinowskiego zjechała okoliczna szlachta i przy udziale przedstawiciela kapituły katedralnej włocławskiej podjęto decyzję o przyłączeniu się do insurekcji. Zorganizowano 50-osobowy oddział, złożony głównie z kujawskiej szlachty, na czele którego stanął kasztelan brzesko-kujawski Dyonizy Mniewski. Działając z zaskoczenia powstańcy opanowali Brześć Kujawski (21 sierpnia) a następnie Włocławek (22 sierpnia), gdzie zdobyto duży transport amunicji przeznaczony dla armii pruskiej oblegającej Warszawę. Zwycięstwa Mniewskiego, który we wrześniu 1794 r. dowodził oddziałem liczącym już około 800 żołnierzy, stały się zachętą do wystąpić w innych rejonach zaboru pruskiego¹⁸.

Reorganizacja podziału terytorialnego po III rozbiore (1795) spowodowała, że teren Gminy włączono w granice departamentu poznańskiego. W okresie Księstwa Warszawskiego (1807-1815) terytorium Gminy w składzie powiatu brzeskiego znajdowało się w departamencie bydgoskim. Po utworzeniu Królestwa Polskiego (1815) Gmina Chocień od 1816 r. znalazła się w granicach obwodu kujawskiego (z ośrodkiem we Włocławku) wchodzącego w skład województwa mazowieckiego. Pomimo późniejszych reform administracyjnych Królestwa Polskiego obejmujących wprowadzenie guberni w miejsce województw (1837), powiatów w miejsce obwodów (1842), zmniejszenie liczby guberni (1844) oraz ponowne zwiększenie ich liczby i liczby powiatów (1867), nie uległa zmianie przynależność administracyjna Gminy do 1914 r. W 1867 r. obszar ten znajdował się w granicach guberni warszawskiej, w powiecie

¹² Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII-XIV wieku*, Warszawa-Poznań 1974, s. 128, 129; R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII-XVIII wieku*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, seria E, 1985, s. 151.

¹³ R. Guldon, Z. Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego w XVII-XVIII w.*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, seria C, 1980, s. 290; E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Wilkowice – zespół dworski*, „Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie”, pod red. S. Kunikowskiego, t. I, cz. 1, Włocławek 2000, s. 318.

¹⁴ Romana Guldon, Zenon Guldon, *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego...*, s. 290.

¹⁵ Tamże, s. 150, 161, 168.

¹⁶ E. Celińska, M. Gruszczyńska, *Kuźnice – zespół dworski*, „Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie”, pod red. S. Kunikowskiego, t. I, cz. 1, Włocławek 2000, s. 173.

¹⁷ M. Kallas, *Kujawy i ziemia dobrzyńska pod władztwem pruskim (1793-1806/1807)*, [w:] *Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w okresie przejścia pod zabór pruski w 1793 roku. Materiały sesji naukowej we Włocławku 25 XI 1993 r.*, pod red. S. Cackowskiego, Włocławek 1995, s. 21-24.

¹⁸ R. Łoś, *Wyprawa gen. Jana Henryka Dąbrowskiego do Wielkopolski (organizacja korpusu, uzbrojenie, strategia i taktyka)*, [w:] *Powstanie Kościuszkowskie na Kujawach i Pomorzu Gdańskim*, pod red. Mariana Pawlaka, Bydgoszcz 1994, s. 9-10; J. Dumanowski, *Generał Dionizy Mniewski – powstaniec kujawski 1794 roku*, [w:] *Powstanie Kościuszkowskie na Kujawach...*, s. 109.

województwie warszawskim. Od dnia 1 kwietnia 1938 r. została wraz z powiatem włocławskim włączona w skład województwa pomorskiego²².

We wrześniu 1939 r. na terenie Gminy oddziały Wojska Polskiego toczyły ciężkie walki obronne z przeważającymi siłami niemieckimi. W dniach 11-12 września w rejonie wsi Łąki Markowe – Szczytno – Zapust – Borzymowice – Niemojowo doszło do zaciętej bitwy pomiędzy III batalionem 61. pułku piechoty i wspierającą go artylerią I dywizjonu 15. pułku artylerii lekkiej (15. Dywizja Piechoty) a niemieckimi 309. i 338. pułkami piechoty (208. Dywizja Piechoty Landwehry). Dwudniowe ciężkie walki zakończyły się odwrótem sił polskich w rejon Żychlina pomimo zadania agresorom ciężkich strat w ludziach i sprzęcie²³.

W okresie II wojny światowej Gmina znalazła się na terenach włączonych do Rzeszy Niemieckiej (tzw. Okręg Rzeszy Kraj Warty) i należała do powiatu włocławskiego wiejskiego, w granicach rejencji inowrocławskiej. Po zakończeniu wojny w 1945 r. przywrócony został podział administracyjny sprzed września 1939 r. i teren Gminy wraz z powiatem włocławskim ponownie znalazł się w województwie pomorskim (od 1950 r. – bydgoskim). Do 1954 r. ośrodek gminy znajdował się we wsi Śmiłowice. W okresie od 1954 do 1972 r. w wyniku reformy podziału administracyjnego terenów wiejskich Chocień stał się siedziba gromadzkiej rady narodowej. W 1972 r. po reaktywowaniu gmin jako podstawowych jednostek podziału administracyjnego wieś stała się ośrodkiem gminy, która w 1975 r. weszła w skład nowo utworzonego województwa włocławskiego. Od dnia 1 stycznia 1999 r. w wyniku kolejnej reformy administracyjnej kraju Gmina Chocień znalazła się w granicach przywróconego powiatu włocławskiego w województwie kujawsko-pomorskim z siedzibą w Bydgoszczy²⁴.

W okresie średniowiecza na obszarze dzisiejszej Gminy Chocień funkcjonowały dwie parafie: w Choceniu (o której w części poświęconej dziejom Chocenia) oraz w Śmiłowicach. Pierwsza wzmianka o parafii śmiłowickiej pochodzi z 1427 r. W 2 połowie XIV w. wzniesiono tu z fundacji właściciela wsi kościół pod wezwaniem św. Bartłomieja Apostoła. Zbudowany z drewna, funkcjonował do przełomu XVII i XVIII w., kiedy został zastąpiony nowym, również drewnianym. W tym czasie z nadania Augusta II Wettina prawo patronatu nad parafią przeszło na wikariuszy włocławskich. Niestety świątynia ta w 1721 r. uległa spaleni. Nowa, również drewniana, została ufundowana w 1736 r. przez kasztelana brzesko-kujawskiego Andrzeja Dąbskiego. Przetrwiała ona do XIX w. i została zastąpiona murowaną świątynią, której budowę ukończono w 1862 r. Kościół ten w 1940 r. został rozebrany przez okupantów niemieckich. Funkcję tymczasowej świątyni w latach 1948-1981 pełniła drewniana kaplica. Obecny kościół został zbudowany w latach 1981-1990²⁵.

Najmłodszą parafią znajdującą się na terenie Gminy Chocień jest parafia pod wezwaniem św. Antoniego z Padwy w Czerniewicach. Powstała ona w grudniu 1994 r. z części parafii Grabkowo, Kowal i Chocień. Kościół, który zastąpił dotychczasową kaplicę w budynku mieszkalnym wzniesiono w latach 1991-2000²⁶.

Wśród miejscowości położonych w Gminie Chocień znajdują się cztery zachowane zespoły dworskie: w Olganowie, Jarantowicach, Skibicach, Kuźnicach i Wilkowicach.

²² L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, *Chocień...*, s. 26.

²³ W. Kubiak, J. Włodarz, *Kujawskie Termopile. Bitwa pod Szczytnem 11-12 IX 1939 r.*, Włocławek 2010, passim.

²⁴ L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, *Chocień...*, s. 26.

²⁵ *Diecezja Włocławska 2000*, oprac. zb., Włocławek 2001, s. 163-165.

²⁶ Tamże, s. 371-372.

włocławskim. Przed 1864 r. Choceń pełnił funkcję ośrodka gminy wiejskiej. Na mocy ukazu z dnia 19 lutego / 1 marca 1864 r., który wprowadzał zmiany w organizacji gmin wiejskich, wieś znalazła się w gminie Śmiłowice¹⁹.

W okresie powstania styczniowego na terenie obecnej Gminy doszło do potyczki powstańców z oddziałem rosyjskim. Dnia 22 listopada 1863 r. pluton jazdy dowodzony przez kpt. Puttkamera-Kleszczyńskiego został zaatakowany przez rosyjski oddział kawalerii we wsi Lutobórz. Walka o charakterze boju spotkaniowego nie została rozstrzygnięta i wbrew raportom rosyjskim oddział powstańczy nie poniósł strat. Wśród osób uczestniczących w powstaniu na czoło wybija się postać Andrzeja Boguszy, dzierżawcy majątku Olganowo w latach 1856-1862. Jako rotmistrz oddziału kawalerii był jednym z organizatorów powstania styczniowego na Kujawach i pełnił równocześnie funkcję powstańczego naczelnika na powiat włocławski. Za udział w powstaniu został rozstrzelany we Włocławku 24 listopada 1863 r.²⁰

W pierwszych miesiącach I wojny światowej obszar dzisiejszej Gminy stał się terenem walk niemiecko-rosyjskich. W dniach od 11 do 13 listopada 1914 r. częściowo na obszarze Gminy Choceń toczyła się tzw. Bitwa Włocławska. Stanowiła ona fragment ofensywy 9. Armii niemieckiej dowodzonej przez gen. kaw. Augusta von Mackensena, która z rejonu Torunia, na zachód od Lubrańca i Jeziora Gopło dążyła do zniszczenia stacjonującego w rejonie Włocławka rosyjskiego V Korpusu Strzelców Syberyjskich (dowódca – gen. piech. Leon Sidorin). W przeddzień rozpoczęcia bitwy prowizoryczną linię obrony od Wichrowic do Chocenia stworzyły oddziały 50. Dywizji Piechoty, której lewe skrzydło w bagnistym i pokrytym jeziorami rejonie Chocenia zabezpieczał pułk kozaków astrachańskich ze Zbiorczej Dywizji Kawalerii gen. Kaznakowa. Około południa dnia 12 listopada w rejonie miejscowości Borzymie doszło do boju spotkaniowego, w którym kawalerzyści z niemieckiej 33. Brygady Kawalerii (9. i 13. pułki dragonów) z 6. Dywizji Kawalerii gen. kaw. Egona hr. von Schmettowa, próbowali szarżować na cofające się kolumny piechoty rosyjskiej należącej do 50. Dywizji Piechoty. Szarża prowadzona w niedogodnym terenie załamała się w ogniu Rosjan. Prowadząca atak brygada straciła 50% stanu etatowego w zabitych i rannych²¹.

W okresie I wojny światowej (od 24 sierpnia 1915 r.) terytorium Gminy wraz z powiatem włocławskim weszło w skład General-Gubernatorstwa Warszawskiego i włocławskiej guberni wojennej. Od 5 listopada 1916 r. Gmina znalazła się na obszarze tzw. Królestwa Polskiego w granicach powiatu włocławskiego, powstałego z połączenia powiatu włocławskiego i niezawskiego. Po odzyskaniu przez Polskę niepodległości w 1918 r. funkcja ośrodka gminy powróciła do Chocenia. Na mocy Ustawy tymczasowej z 2 sierpnia 1919 r. o organizacji władz administracyjnych, przywrócono dawny polski podział administracyjny, tj. województwa i powiaty. W latach 1918-1938 Gmina leżała w granicach powiatu włocławskiego w

¹⁹ Skrowidz Królestwa Polskiego czyli spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego..., wyd. I. Zinberg, t. I, Warszawa 1877, s. 83; Słownik Geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, oprac. zb., t. I, Warszawa 1880, s. 594; M. Borucki, Ziemia Kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym, Włocławek 1882, s. 355; M. Kallas, Kujawy i ziemia dobrzyńska..., s. 26; L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, Choceń – dwór, „Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie”, pod red. S. Kunikowskiego, t. I, cz. 2, Włocławek 2001, s. 26.

²⁰ S. Kalembka, Kujawy wschodnie w powstaniu styczniowym. Rys wybranych zagadnień, [w:] Z dziejów powstania styczniowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej, pod red. S. Kalembki, Warszawa 1989, s. 66; T. Kieloch, Włocławek w czasach powstania styczniowego (1861-1864), [w:] Z dziejów powstania styczniowego..., s. 194.

²¹ T. Różycki, Bitwa pod Włocławkiem (10-13.XI.1914), Warszawa 1934, s. 27-29; T. Wąsik, Działania wojenne w rejonie Włocławka w okresie I wojny światowej i w wojnie 1920 roku, [w:] Na progu niepodległości. Włocławek w latach 1914-1921. Katalog wystawy, oprac. M. Cieślak, T. Wąsik, Włocławek 2004, s. 8-9.

II. Dzieje Chocenia.

Choceń, to nazwa dzierzawcza, oznaczająca w języku staropolskim „własność osadźcy imieniem *Choca*”²⁷. Choceń należy zaliczyć do grona najstarszych miejscowości na Kujawach. Badania archeologiczne dowiodły, że na tym terenie znajdowały się osady ludzkie ludów kultury ceramiki wstęgowej-rytej i kreskowej-klutej pochodzącej z czasów neolitu²⁸.

Najstarsze wiadomości dotyczące Chocenia są związane z klasztorem cystersów w Łądzie. Obecność cystersów w Polsce rozpoczęła się od nawiązania bezpośrednich kontaktów z ośrodkami francuskiej kultury monastycznej w Clairvaux i Morimond. Fundatorami ich klasztorów na ziemiach polskich byli książęta, możni oraz duchowni. O dużej intensywności działań fundacyjnych świadczy fakt, że od połowy XII do końca XIII w. w obrębie dzisiejszych granic Polski powstało 26 klasztorów męskich. Stanowiły one jeden z ważniejszych łączników pomiędzy Polską a krajami Europy Zachodniej. Wszechstronna działalność cystersów (poza sferą duchową) dotyczyła gospodarki i życia artystycznego. Tam gdzie pojawili się następował istotny rozwój nauki, kultury, medycyny, rzemiosła i rolnictwa.

Początki klasztoru łądzkiego wzbudzają liczne kontrowersje i spory wśród historyków już od ponad stu lat. Jest to wynikiem niezwykle skąpej bazy źródłowej i braku autentycznych dokumentów (większość dokumentów klasztornych do połowy XIII w. to falsyfikaty). Bez wątplenia klasztor w Łądzie znalazł się w grupie najwcześniejszych fundacji cysterskich na ziemiach polskich²⁹. Praktycznie od średniowiecza funkcjonowało przekonanie, że klasztor łądzki jest najstarszym domem cysterskim w Polsce. Na poparcie tego twierdzenia przywoływano rzekomy dokument fundacyjny księcia Mieszka III Starego, wystawiony w Gnieźnie dnia 23 kwietnia 1145 r.³⁰ Wspomniany dokument zawiera – podzielony na dwie grupy – spis wsi nadanych przez księcia cystersom łądzkim. Pierwszą grupę zamykają dwie wsie kujawskie: Kłobia (*Clobia*) i Choceń (*Moszczewe / Gotschene*), po których następuje opis powinności względem klasztoru. Otóż miejscowa ludność była zobowiązana oddawać zakonnikom na dzień św. Michała dziewięć snopów żyta, ćwierć owsa, miarę pszenicy, trzy garnce kapusty, skosić trzy kopy oziminy i trzy wozy siana, ściąć trzy wozy drzewa, wykopać dwa pnie w lesie, przez trzy dni czyścić z rodziną zboże klasztorne, młócić je przez jeden dzień i oddawać po trzy kity lnu. W zamian za te powinności władca zwalniał ją od wszelkich ciężarów i podatków wpływających z funkcjonującego prawa, oddając pod wyłączną władzę opata łądzkiego³¹. Potwierdzenie przynależności Chocenia do klasztoru zawierają dokumenty księcia kujawsko-łęczyckiego Kazimierza Konradowica z 1251 r. (potwierdzenie przywileju wystawionego klasztorowi łądzkiemu przez Kazimierza I Sprawiedliwego z 1150 r.), księcia wielkopolskiego Bolesława Pobożnego z 10 grudnia 1261 r. i Przemysława II z 18 października 1280 r. W pierwszym z dokumentów Choceń występuje jako *Chocene*, zaś w pozostałych nazwa wsi brzmi *Gocszhene*³². Wiarygodność powyższych źródeł jest jednak dalece dyskusyjna, ponieważ zawierają one informacje zaczerpnięte ze wspomnianego wcześniej tzw. dokumentu

²⁷ S. Rospond, *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Ossolineum 1984, s. 52; S. Muznerowski, *Choceń (Kościół i parafia w dekanacie Włocławskim)*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, R. 7, 1913, s. 201.

²⁸ A. Ciechański, *Choceń. Założenie parkowo-dworskie*, „Eko-Wieści. Włocławski przegląd ekologiczny”, nr 3(21) 2003, s. 21. Potwierdzeniem są luźne znaleziska narzędzi kamiennych z czasów neolitu z Chocenia, które znajdują się w inwentarzu Działu Archeologicznego Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej we Włocławku: MK-A 144/922, 145/923, 209/1436.

²⁹ A.M. Wyrwa, *Rozprzestrzenianie się cystersów w Europie zachodniej i na ziemiach polskich*, [w:] *Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy*, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1992, s. 48-52.

³⁰ T. Ginter, *Działalność fundacyjna księcia Mieszka III Starego*, Kraków 2008, s. 102.

³¹ S. Muznerowski, *Choceń...*, s. 201; T. Jurek, *Dokumenty fundacyjne opactwa w Łądzie*, „Roczniki Historyczne”, 66/2000, s. 46-47.

³² *Korpus Dyplomatyczny Wielkopolski*, t. I, nr 289, t. VI, nr 27; T. Jurek, *Dokumenty fundacyjne...*, s. 49-51.

fundacyjnego Mieszka III Starego z 1145 r., który historycy określili jako falsyfikat sporządzony zapewne w drugiej połowie XIII w.³³ Do tej pory nie udało się badaczom dziejów zakonu cysterskiego w Polsce jednoznacznie określić daty powstania klasztoru łądzkiego. W ciągu ostatnich lat pojawiły się na ten temat liczne publikacje, ale ich autorzy reprezentują rozbieżne stanowiska. Poznański historyk Andrzej M. Wyrwa uważa, że opactwo łądzkie było fundowane przez Mieszka III około 1175 lub w okresie od 1186 do 1195 r.³⁴ Inną wersję tego zagadnienia przyjął Tomasz Jurek twierdząc, że akt fundacji miał miejsce 17-18 marca 1146 r. i stanowił wotum Mieszka III za poznańskie zwycięstwo nad Władysławem II. Ostatecznie, według tego badacza, klasztor miał zostać obsadzony przez konwent 14 grudnia 1152 r.³⁵ Tomasz Ginter, autor wydanej w 2008 r. pracy *Działalność fundacyjna księcia Mieszka III Starego*, stwierdził, że rzeczywisty początek procesu fundacyjnego miał miejsce w 1173 r., a jego zwieńczeniem było wkroczenie cystersów do nowego eremu 1 listopada 1175 r.³⁶ Reasumując, najbardziej wiarygodną wydaje się hipoteza, że sprowadzenie cystersów do Łądu nastąpiło około 1175 r. a jego pierwotną macierzą było opactwo w Łeknie (powstałe 1143-1153). Trudno jednoznacznie stwierdzić od kiedy Choceń znalazł się na uposażeniu cystersów. Być może nastąpiło to już około 1173-1175 r., ale równie dobrze po 1186 r. lub 1193-1195³⁷.

Ciążąca na Choceniu dziesięcina była płacona biskupom włocławskim. Dopiero biskup Wolimir w dokumencie z 28 kwietnia 1263 r. zrzekł się jej na rzecz klasztoru w Łądzie. Kolejna informacja pochodzi z dokumentu wystawionego 26 kwietnia 1283 r., w którym arcybiskup Jakub Świnka oddaje cystersom w Łądzie dziesięcinę ze wsi: Ratyń, Osieczka i Głowiewo – jako bliżej położonych klasztorowi – w zamian za dziesięcinę należącą się cystersom ze wsi: Choceń (*Hodzna*), Gizalki, Biała i Grabienice³⁸.

Zapewne od XIII w. funkcjonowała tutaj parafia (choć pierwsza wzmianka o niej pochodzi z 1325 r.) i drewniany kościół pod wezwaniem św. Idziego z fundacji cysterskiej. Jednak według niektórych badaczy pierwszy kościół w Choceniu miał być wzniesiony już na przełomie XI i XII w. Około połowy XIV w. pobudowano kolejną świątynię, której obok dotychczasowego wezwania dodano św. Marcina. Jednakże patronat ten w późniejszym czasie zanika. Kościół ten, wybudowany z drewna, przetrwał do początku wieku XVII³⁹.

W 1489 r. do parafii choceńskiej należały wsie: Bodzanowo, Bodzanówek, Borzymie, Borzymowice, Chocenek, Jarantowice, Krukowo, Łąki Markowe, Niemojowo, Sieroszewo, Siewiersk, Świątniki i Szczytno oraz obecnie zaginione: Jaszczółtowice, Popowice i Zaduszynki⁴⁰.

Wieś na uposażeniu cystersów łądzkich znajdowała się prawie do końca XIII w. W 1293 r. książę Władysław Łokietek zawarł na zamku w Brześciu Kujawskim umowę z opatem łądzkim Gerardem, na mocy której oddał cystersom wsie Niewodniki i Cieślin, a za nie otrzymał Kłobię i Choceń (*Clobia et Hocene*). Ponadto Łokietek przyrzekł w dokumencie, że klasztor łądzki będzie pobierał z Chocenia całkowitą dziesięcinę⁴¹.

³³ T. Ginter, *Działalność fundacyjna...*, s. 157.

³⁴ Tamże, s. 103; A.M. Wyrwa, *Opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą. Wstępne sondażowe badania wykopaliskowe w 2006 r.*, „Architectus”, nr 1(23), 2008, s. 42.

³⁵ T. Jurek, *Dokumenty fundacyjne...*, s. 44. Hipotezę T. Jurka całkowicie neguje A.M. Wyrwa. Patrz: A.M. Wyrwa, *Opactwo cysterskie...*, s. 42.

³⁶ T. Ginter, *Działalność fundacyjna...*, 136-139.

³⁷ Tamże, s. 122-123, 136, 141-145.

³⁸ S. Muznerowski, *Choceń...*, s. 201-202.

³⁹ W. Kujawski, *Choceń*, „Ład Boży”, nr 5, 1987, s. 6; *Diecezja Włocławska 2000*, oprac. zb., Włocławek 2001, s. 173.

⁴⁰ W. Kujawski, *Choceń...*, s. 6.

⁴¹ S. Muznerowski, *Choceń...*, s. 202; L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, *Choceń...*, s. 27.

W okresie średniowiecza na terenie Chocenia znajdował się gródek rycerski. Prawdopodobnie pod koniec XV lub na początku XVI w. na jego miejscu wzniesiono murowany dwór obronny. Jego ruiny, położone w sąsiedztwie kościoła, czytelne były jeszcze w drugiej połowie XIX w.⁴²

W zapiskach *Ksiąg ziemskich brzesko-kujawskich* zachowała się informacja, prawdopodobnie z maja 1399 r., z której wynika, że niejaki Stefan z Chocenia, wyrokiem sądu królewskiego odbywającego się w Brześciu Kujawskim, miał zapłacić karę Bartoszowi i Maciejowi stamtąd za to, że po podziale jeziora Choczeńskiego bezprawnie dokonywał połowu ryb⁴³. Na początku XV w. Choczeń znalazł się we władaniu rodu rycerskiego h. Ostoja. W wyniku działów rodzinnych doszło do powstania dwóch miejscowości – Wielkiego Chocenia i Małego Chocenia, który w późniejszym czasie zwano Choceniem. W 1404 r. prawo do prezentacji proboszcza zgłaszali właściciele obu wsi – Maciej z Wielkiego Chocenia (†1422) i jego brat Stefan z Małego Chocenia. Dodatkowo na czwartej części Chocenia dziedziczyła Małgorzata „Ufflantowa”, żona Tomka, siostra Macieja i Stefana. Toczyła ona spór z braćmi oraz córkami Macieja Piechną i Brochną o własność dóbr. W tym okresie wieś była lokowana na prawie niemieckim. W 1421 r. jej sołtysiem był rycerz o imieniu Piotr⁴⁴.

Również wobec Macieja pretensje do Chocenia zgłaszał jego drugi brat, Ścibor (†1434), biskup Egeru, który zmuszony do opuszczenia diecezji na Węgrzech osiadł w swoich dobrach na Mazowszu. Wspomniany Ścibor toczył również spór z bliżej nieznanym Andrzejem z Chocenia o dziedzictwo tych dóbr. W 1424 r. właścicielem Chocenia był już Ścibor, który przed 1434 r. przekazał wieś brat, Mościcowi z Dąbia⁴⁵. W 1479 r. właścicielem Chocenia Wielkiego był Mikołaj Borzymowski h. Belina, chorąży brzesko-kujawski w latach 1485-1521. Wraz z bratem Janem z Chocenia Małego toczył spór o prawo patronatu nad kościołem parafialnym w Choceniu. Około 1489 r. Mały Choczeń należał do Ścibora, syna Jana. W tym czasie w obu częściach wsi znajdowały się folwarki.

W 1. połowie XVI w. Choczeń znalazł się w posiadaniu rodu Działyńskich h. Ogończyk. Dziedziczką była tu Działyńska vel Chocińska, żona Jędrzeja Działyńskiego. W 1584 r. połowę wsi dziedziczył Mikołaj Działyński. Wdowa po nim, Anna, w 1594 r. była wzywana przez biskupa kujawsko-pomorskiego Hieronima Rozdrażewskiego do zwrotu proboszczowi choczeńskiemu ról zagarniętych przez jej męża. Pomiędzy 1557 a 1566 r. właścicielem Chocenia był Mikołaj Sokołowski z Wrzącej, kasztelan Konarski kujawski (1558), kruszwicki (1558-1560), wojewoda inowrocławski (1563), łęczycki (1563-1567) i wojski kruszwicki (1558-1567), który był ożeniony z Katarzyną z Chocenia⁴⁶.

W 1. połowie XVII w. wieś znalazła się w posiadaniu Arnolfa Kryskiego, który w 1630 r. ufundował dla Chocenia nowy kościół parafialny. Zastąpił on wcześniejszą XIV-wieczną świątynię. Przed 1681 r. Choczeń przeszedł w posiadanie Ludwika Wawrzyńca Kretkowskiego (1645-1706). Według inwentarza dóbr z 1681 r. we wsi nie było dworu zaś dawna rezydencja obronna już nie funkcjonowała. Istniał natomiast folwark, w którym był młyn wodny, piekarnia, browar, spichlerz, stajnia dla koni oraz obora. W 1700 r. Ludwik Kretkowski był fundatorem restauracji kościoła choczeńskiego. Ten jednak około 1725 r. został strawiony przez ogień. Na jego miejsce postawiono drewnianą kaplicę, w której nabożeństwa celebrowali proboszczowie ze

⁴² Z. Guldon, J. Powierski, *Podziały administracyjne...*, s. 128; L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, *Choczeń...*, s. 28.

⁴³ J. Bieniak, *Najstarsze kujawskie księgi ziemskie (1397-1408). Kolejność i chronologia kart*, Warszawa 2007, s. 19.

⁴⁴ L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, *Choczeń...*, s. 27.

⁴⁵ S. Szybkowski, *Dziedzice Chocenia herbu Ostoja (Mościce) w XV wieku. Genealogia i majątki* (artykuł niepublikowany), s. 1-16.

⁴⁶ L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, *Choczeń...*, s. 28-29.

Śmiłowic administrujący parafią choceńską. Kiedy więc w 1883 r. i ta kaplica spaliła się, parafia na pewien czas pozostawała bez świątyni. Budowa nowego, murowanego kościoła, kosztem parafian, głównie właściciele ziemskich, trwała od 1899 do 1910 r.⁴⁷

W 1715 r. Choceń jest wymieniany jako dobra po spaleniu należące do Sokołowskiego. Podobny stan wykazano w 1717 r. gdy znajdował się w rękach rodziny Kaczkowskich. W 1756 r. w wyniku toczonych sporów o podział Chocenia jego nowym właścicielem został Tomasz Brzeski. Sporządzony wówczas inwentarz dóbr odnotował brak dworu, folwark, w którym znajdował się opustoszały browar, kurnik, stodoła o dwóch boiskach, stajnia, obórka, dwie piwnice w ziemi (z czego jedna zrujnowana). Ponadto we wsi stał nowo wybudowany gościniec ze stajnią, obok którego stał podobny ale całkowicie zniszczony. W inwentarzu wymieniono także chałupę z chłopską rodziną osadzona przez Brzeskiego, szopę, stodołę oraz dwojaki z szopą i stodołką, zamieszkiwane przez podstarościego Brzeskiego. Po jego śmierci w 1795 r. Choceń wraz z Bodzanówkiem odziedziczyła Marianna z Brzeskich Dobkowa, która następnie w 1802 r. sprzedała je Walentemu Waliszewskiemu. W 1827 r. Choceń liczył 212 mieszkańców i 22 domy. W 1842 r. Choceń i Bodzanówek zostały nabyte przez Ignacego Zakrzewskiego. W trzy lata później na mocy jego testamentu obie wsie odziedziczył Józef Franciszek Bliźniński (1827-1893), znany literat, bliski znajomy Oskara Kolberga, który jednak tytuł własności przeniósł na matkę Mariannę z Zakrzewskich. W 1854 r. Choceń sprzedano za sumę 49.575 rs Fryderykowi Lange, właścicielowi dóbr Wichrowice⁴⁸.

Od 1854 r. dobra choceńskie składały się z Chocenia, folwarku Janowo i kolonii Zakrzewek. Nowy właściciel prowadził ożywioną działalność rolno-gospodarczą. W 1865 r. majątek choceński liczył 989 mórg gruntu. W 1868 r. na uwłaszczenie włościan z tychże dóbr przekazano: z Chocenia – 199 mórg i 176 przętów, z folwarku Janowo – 11 mórg i 213 przętów, z kolonii Zakrzewek – 96 mórg. W 1876 r. Fryderyk Lange uruchomił w Choceniu wytwórnię serów, która rocznie przynosiła dochód około 7.000 rs. Rozbudował także istniejący folwark, który w 1880 r. składał się z dziewięciu budynków, z czego siedem było murowanych. W tym czasie w Choceniu eksploatowano znajdujące się na terenie wsi pokłady torfu i marglu oraz rozwijano rybołówstwo, które stanowiło istotne źródło dochodu. W 1884 r. dobra choceńskie po Fryderyku Lange odziedziczył jego syn Wilhelm, którego ośmioletni okres zarządzania zakończył się wystawieniem ich na publiczną licytację w Warszawie w 1892 r. Choceń został wtedy kupiony przez Szymona Portnera, który w 1894 r. sprzedał go Aleksandrowi Higersbergerowi⁴⁹.

W 1905 r. dobra choceńskie składały się z folwarku Choceń (374 dziesięcin i 1231 sążni) oraz folwarku Janowo (215 dziesięcin i 568 sążni). Świadectwem ożywienia gospodarczego było wybudowanie w Choceniu około 1914 r. budynków przeznaczonych na cukrownię. Na początku lat 30. XX w. majątek choceński został doprowadzony na skraj bankructwa, przez co jego dotychczasowy właściciel rozprzedał go, tak że w rekach jego syna Janusza pozostał jedynie folwark Janowo. W 1933 r. Aleksander Higersberger sprzedał folwark w Choceniu Władysławowi i Marii Chudzyńskim, których własność w 1935 r. wydzielono do odrębnej Księgi Wieczystej pod nazwą „Choceń Dwór”⁵⁰. W latach 1939-1945 dobra choceńskie przekazane zostały przez władze niemieckie powiernikowi. W 1941 r. okupanci dokonali rozbiórki kościoła, w miejsce którego w latach 1945-1946 pobudowano prowizoryczną świątynię. Budowę nowego rozpoczęto dopiero w 1975 r. Jego konsekracji w dwa lata później dokonał biskup włocławski Jan Zaręba⁵¹.

⁴⁷ Tamże, s. 29.

⁴⁸ Tamże, s. 29-30.

⁴⁹ Tamże, s. 30-31.

⁵⁰ Tamże, s. 31-32.

⁵¹ W. Kujawski, *Choceń...*, s. 6.

W 1945 r. na podstawie dekretu z 14 sierpnia tego roku, majątek choceński został upaństwowiony. W dniu 2 sierpnia 1946 r. Powiatowy Urząd Ziemski we Włocławku przekazał dobra choceńskie w tymczasowy zarząd Przedsiębiorstwu Państwowemu „Film Polski”. W dniu 18 września 1948 r. część majątku przejęła spółdzielnia „Samopomoc Chłopska” w Czerniewicach zaś działkę z dworem, sadem i parkiem – Wydział Zdrowia. W chwili obecnej pozostaje on w rękach prywatnych. Również w 1948 r. zabudowania po byłej cukrowni wykorzystano jako bazę dla zakładów roszarniczych, które do 1964 r. pozostawały samodzielnym przedsiębiorstwem. Po przemianach ustrojowych w 1989 r. budynki zajmowała firma „Delecta” SA z Włocławka⁵².

Bibliografia

Źródła drukowane:

Katalog miejscowości województwa kujawskiego-pomorskiego. Podział terytorialny z dnia 01.01.1999, Bydgoszcz 1999.

Korpus Dyplomatyczny Wielkopolski

Powiaty i gminy w województwie kujawsko-pomorskim w 2008 r. Sytuacja społeczno-gospodarcza w okresie programowania 2007-2013, oprac. zb., Bydgoszcz 2010.

Przewodnik po Królestwie Polskiem, oprac. A. Bobiński, J.M. Bazewicz, t. I, Warszawa 1901.

Skrowidz Królestwa Polskiego czyli spis alfabetyczny miast, wsi, folwarków, kolonii i wszystkich nomenklatur w guberniach Królestwa Polskiego..., t. 2, Warszawa 1877.

Spis miejscowości Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej, oprac. zb., Warszawa 1967

Województwo Kujawsko-Pomorskie 2009 – Podregiony, Powiaty, Gminy, oprac. zb., Bydgoszcz 2009.

Województwo Kujawsko-Pomorskie 2010 – Podregiony, Powiaty, Gminy, oprac. zb., Bydgoszcz 2010.

Źródła normatywne:

Ustawa z 21 XII 1978 o odznakach i mundurach, Dziennik Ustaw PRL, 30 XII 1978, nr 31, poz. 130.

Ustawa z 8 III 1990 o samorządzie gminnym, Dziennik Ustaw RP, 19 III 1990, nr 16, poz. 95.

Ustawa z 29 XII 1998 o zmianie niektórych ustaw w związku z wdrożeniem reformy ustrojowej państwa, Dziennik Ustaw RP, 30 XII 1998, nr 162, poz. 1126.

Rozporządzenie Rady Ministrów z 27 VII 1999 w sprawie Komisji Heraldycznej, Dziennik Ustaw RP, 26 VIII, nr 70, poz. 779.

⁵² L. Bokota, P. Bokota, P. Nowakowski, *Choceń...*, s. 28-29.

Opracowania:

Bieniak J., *Najstarsze kujawskie księgi ziemskie (1397-1408). Kolejność i chronologia kart*, Warszawa 2007.

Bokota P., *Zaborcza symbolika państwowa na Kujawach wschodnich w dobie powstania styczniowego*, „Rocznik Muzealny” Muzeum Ziemi Kujawskiej i Dobrzyńskiej, t. VII, 1998.

Bokota L., Bokota P., Nowakowski P., *Choceń – dwór*, „Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie”, pod red. S. Kunikowskiego, t. I, cz. 2, Włocławek 2001.

Bokota P., Nowakowski P., *Jarantowice – zespół dworski*, „Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie”, pod red. S. Kunikowskiego, t. I, cz. 3, Włocławek 2004.

Borucki M., *Ziemia Kujawska pod względem historycznym, jeograficznym, archeologicznym, ekonomicznym i statystycznym*, Włocławek 1882.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Kuźnice – zespół dworski*, „Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie”, pod red. S. Kunikowskiego, t. I, cz. 1, Włocławek 2000.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Olganowo – zespół dworski*, „Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie”, pod red. S. Kunikowskiego, t. I, cz. 2, Włocławek 2001.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Skibice – zespół dworski*, „Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie”, pod red. S. Kunikowskiego, t. I, cz. 3, Włocławek 2004.

Celińska E., Gruszczyńska M., *Wilkowice – zespół dworski*, „Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Kujawy wschodnie”, pod red. S. Kunikowskiego, t. I, cz. 1, Włocławek 2000.

Ciechalski A., *Choceń. Założenie parkowo-dworskie*, „Eko-Wieści. Włocławski przegląd ekologiczny”, nr 3(21) 2003.

Cystersi w kulturze średniowiecznej Europy, pod red. J. Strzelczyka, Poznań 1992.

Diecezja włocławska 2000, oprac. zb., Włocławek 2001.

Ginter T., *Działalność fundacyjna księcia Mieszka III Starego*, Kraków 2008.

Guldon R., Guldon Z., *Materiały do osadnictwa powiatu brzesko-kujawskiego w XVII-XVIII w.*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, seria E, 1985.

Guldon R., Guldon Z., *Materiały do osadnictwa powiatu kowalskiego w XVII-XVIII w.*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie, seria C, 1980.

Guldon Z., Powierski J., *Podziały administracyjne Kujaw i ziemi dobrzyńskiej w XIII-XIV wieku*, Warszawa – Poznań 1974.

Horbacz T.J., Kajzer L., Nowak T., Wojda L., *Siedziby obronno-rezydencjonalne w powiecie kowalskim na Kujawach w XIII-XVIII wieku*, Łódź 1991.

Jurek T., *Dokumenty fundacyjne opactwa w Łądzie*, „Roczniki Historyczne”, 66/2000.

Kallas M., *Historia ustroju Polski X-XX w.*, Warszawa 1996.

Kallas M., *Ustrój konstytucyjny Księstwa Warszawskiego*, „Przegląd Sejmowy”, 5(82)/2007.

Kallas M., *Z przeszłości administracyjnej Kujaw i ziemi dobrzyńskiej (od rozbiorów do utworzenia województwa wrocławskiego)*, „Zapiski Kujawsko-Dobrzyńskie”, seria A, 1978.

Katalog zabytków sztuki w Polsce, t. XI: *Dawne województwo bydgoskie*, pod red. T. Chrzanowskiego i M. Korneckiego, z. 18: *Wrocławek i okolice*, oprac. zb., Warszawa 1988.

Kubiak W., Włodarz J., *Kujawskie Termopile. Bitwa pod Szczytnem 11-12 IX 1939 r.*, Wrocławek 2010.

Kujawski W., *Choceń*, „Ład Boży”, nr 5, 1987.

Kujawy wschodnie i ziemia dobrzyńska w okresie przejścia pod zabór pruski w 1793 roku, pod red. S. Cackowskiego, Wrocławek 1995.

Muznerowski S., *Choceń (Kościół i parafia w dekanacie Wrocławskim)*, „Kronika Diecezji Kujawsko-Kaliskiej”, R. 7, 1913.

Na progu niepodległości. Wrocławek w latach 1914-1921. Katalog wystawy, oprac. M. Cieślak, T. Wąsik, Wrocławek 2004.

Powstanie kościuszkowskie na Kujawach i Pomorzu Gdańskim, pod red. M. Pawlaka, Bydgoszcz 1994.

Rospond S., *Słownik etymologiczny miast i gmin PRL*, Ossolineum 1984.

Różycki T., *Bitwa pod Wrocławkiem (10-13.XI.1914)*, Warszawa 1934.

Słownik geograficzno-krajoznawczy Polski, Warszawa 1998.

Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich, oprac. zb., t. I, Warszawa 1880; t. XV, Warszawa 1900.

Strategia rozwoju gminy Choceń, pod red. Z. Brendy, Wrocławek 2004.

Szybkowski S., *Dziedzice Chocenia herbu Ostoja (Mościc) w XV wieku. Genealogia i majątki* (artykuł niepublikowany).

Włodarz J., *Bitwa pod Szczytnem 11-12 września 1939 r. jako fragment bitwy nad Bzurą oraz historia regionu i represje okresu okupacji 1939-1945*, Boniewo 2004 [maszynopis].

Wyrwa A.M., *Opactwo cysterskie w Łądzie nad Wartą. Wstępne, sondażowe badania wykopaliskowe w 2006 r.*, „Architectus”, nr 1(23) 2008.

Z dziejów powstania styczniowego na Kujawach i ziemi dobrzyńskiej, pod red. S. Kalembki, Warszawa 1989.